

10. XII 1942

ЛЕА КОЕН

СПАСЕНИЕ,
ГОНЕНИЯ И
ХОЛОКОСТ
В ЦАРСКА
БЪЛГАРИЯ
(1940-1944)

enthusiast

ЛЕА КОЕН

СПАСЕНИЕ,
ГОНЕНИЯ И
ХОЛОКОСТ
В ЦАРСКА
БЪЛГАРИЯ
(1940–1944)

enthusiast

София, 2022

Изданието е подготвено по случай 80-годишнината от спасяването на българските евреи.

Издателство „Ентусиаст“ благодари на Никола Панчев за подкрепата за общата ни кауза – осветляване на събитията от 1940 – 1944 г.

Леа Коен

Спасение, гонения и холокост в царска България (1940 – 1944)

© Леа Коен, автор, 2022

© Яна Аргиропулос, художник на корицата, 2022

© Колекция на П. Колев, снимка на корицата, 2022

© Държавна агенция „Архиви“, снимка на корицата, 2022

© Държавна агенция „Архиви“, снимки, 2022

© Снимки от личен архив на автора, 2022

© Enthusiast - запазена марка на

„Алто комуникейшънс енд пбблишинг“ ООД, 2022

ISBN 978-619-164-477-3

Съдържание

Встъпителни гуми от Стюарт Ейзенстат	7
Как възприемаме холокоста днес	17
Узаконяване на гоненията	50
Цар Борис III vs евреите	110
Женски свидетелства (<i>Евдокия Филова, царица Йоанна, Фани Попова-Мутафова</i>)	135
Несправедливо „правосъдие“ (<i>Един частен случай – процесът срещу Леон и Рафаел Арие</i>)	155
Спасението, народът и водачите	208
Българската православна църква в защита на евреите	234
Епилог	271
Благодарности	275

Встъпителни гуми от Стюарт Ейзенстат

Покойната ми съпруга Фран и аз станахме близки приятели на Леа Коен през периода, в който бяхме посланици на нашите държави в Европейския съюз, тя от България, а аз от Съединените щати, по време на администрацията на Клинтън (1993 – 1996). Освен че беше отличен посланик на България преди членството ѝ в Европейския съюз, скоро разбрахме, че е също така пианистка и историк. Поканихме я и тя свири на пиано за нас и за нашите гости в официалната ни американска резиденция в Брюксел.

Освен големия си принос в полагането на основите за членство на България в Европейския съюз през 2007 г. Леа има и друг важен принос: той се състои в нейния важен исторически анализ на историята на българската еврейска общност през нацистката епоха, с който тя ни запозна във Вашингтон преди около десет години. Днес тя отново пише на тази тема. Нейната красива, завладяваща книга „Спасение, гонения и холокост в царска България (1940 – 1944)“ е продукт на задълбочено проучване на архиви, включително тези в Швейцария, където тя също беше посланик, и хвърля нова важна светлина върху ролята на България както за спасяването, така и за депортирането на евреи. Този труд е подходящо да бъде публикуван около 80-годиш-

нината от депортирането на едни евреи от царска България в Треблинка и спасяването на други в нейните стари предели.

Леа Коен разглежда в книгата си разпространения мит както в България, така и извън нея, според който българският цар Борис III и българското правителство, независимо от ролята на България като част от силите на нацистката ос 1941 – 1944 г., са спасили евреите в България. Всъщност книгата ѝ описва как 12 000 от 60 000 евреи в Царство България са изпратени на смърт, депортирани от Македония и Северна Гърция в Треблинка и Аушвиц, от българската армия и полиция по българските железници и със съгласието на цар Борис III. Нейните заключения и изводи се потвърждават от изследователските центрове за холокоста „Яд Вашем“ в Израел, Мемориалния музей на холокоста на САЩ във Вашингтон (чийто ръководен Съвет за памет на холокоста на Съединените щати председателствам) и изследователи в България, Израел, Франция и други.

В книгата си Леа Коен разкрива, че българското „окончателно решение“ е решено от премиера Богдан Филов и германския външен министър Фон Рибентроп и е съгласувано с цар Борис III за 20 000 „нежелателни евреи“. Въпреки тази истина това е една балансирана книга. Тя изтъква, че по-голямата част от българските евреи са спасени поради относително ниските нива на антисемитизъм сред българското население, поради оказаната на евреите помощ от българските им съграждани; поради това, че голяма част от българското общество не е подкрепило „окончателното решение“ за своите съграждани евреи. Българските евреи са били добре интегрирани в националния социален и професионален живот на България, поради което в тяхна защита действат и професионални организации; Светият синод на Българската православна църква също последователно защитава евреите през нацисткия период; а отделни политически и обществени фигури, като народния представител Димитър Пешев и Екатерина Каравелова, съпруга на бившия премиер Петко Каравелов, използват личните си връзки и авторитет, за да предотвратят масовото депортиране на евреите; и не на последно място, книгата заслужено изтъква и активната роля на самата българска еврейска общност.

Тази книга съдържа и горчиви истини като тази, че в българското общество не всички са били спасители на евреите; че ролята на цар

Борис III не е героичната, измислена след войната; че „спасението чрез визи“ не се е случило; че евреите не са били депортирани в трудови лагери като „спасение“, а са били брутално третираны; че усилията на българските евреи да възстановят собствеността си след войната са дълги, сложни и непълни.

Посветих голяма част от живота си на усилията да получа справедливост за оцелелите от холокоста и семействата на жертвите в преговорите по време на администрацията на Клинтън (1993 – 2001) с швейцарски и френски банки; германски и австрийски фирми за робски и принудителен труд, на които са били подложени евреите; европейски застрахователни компании; за връщане на произведения на изкуството чрез вашингтонските закони за конфискуването от нацистите изкуство; след това в администрацията на Обама (2009 – 2017) чрез Декларацията на Терезин с 46 държави; за намиране на най-добрите действия и насоки за реституция и/или компенсация на недвижимо (недвижимо) имущество, конфискувано от нацистите и техните съучастници; литовското обезщетение; компенсация за депортираните по френските железници от френското правителство. От 2009 г. също съм специален преговарящ от страна на Клеймс конференс с германското правителство.

Но милиардите, които възстановихме за оцелелите от холокоста, не могат да заменят паметта и уроците на историята на оцелелите и очевидците. И след тяхната смърт написаните от тях страници остават решаващи. Съзнавайки това, като главен съветник по вътрешната политика на Белия дом на президента Картър препоръчах на президента сформирването на президентската комисия по холокоста, председателствана от Ели Визел, което доведе директно до създаването на Мемориалния музей на холокоста в Съединените щати. По същата причина през януари 2000 г. работих с министър-председателя на Швеция Горан Персон за създаването на структура, която днес е Международен алианс за възпоменание на холокоста с участието на 34 държави, включително България (от 2018 г.), за насърчаване на образованието за холокоста. Това също така е причината, поради която в администрацията на Клинтън започнахме проучвания за ролята на неутралните държави, включително Швейцария, Турция и Португалия, по време на Втората световна война и насърчихме наг

20 държави, включително Съединените щати, да се задълбочат в ролята си по време на холокоста.

Държавите са по-силни, когато могат да се изправят пред трудни части от своята история. Нито една страна не е имала непорочно поведение по време на Втората световна война. Въпреки цялата храброст на нашите войници и приноса им за спечелването на войната администрацията на президента Рузвелт е направила твърде малко, за да помогне за спасяването на евреите в Европа, като отвори вратите ни за бежанци. Книгата на Леа Коен е важна, защото ще помогне на България да се справи по прозрачен начин със сложната си история през нацистката епоха.

Н. П. Стюарт Ейзенстат,
специален съветник на Антъни Блинкен
по въпросите на холокоста,
председател на Съвета на Музея на холокоста във Вашингтон

ЯКО МОШОВ е първият евреин-войник и подофицер в българската войска...

Роден е през 1855 г. в гр. Плевен. Веднага след освобождението ни, когато започва събирането и формирането на младата ни войска, той въпреки младостта му и непълните му години за войник, с настоятелни молби към първите ни офицери, успява да се вреди и постъпва заедно с втория набор... Отличил се като съвестен, добър и изпълнителен, бива избран и постъпва в подофицерската команда, която завършва с успех, същата му дава възможност да остане на свръхсрочна служба. Взел е участие в сръбско-българската война, от която се връща с три ордена за храброст... Яко Мошов е служил 26 години в българската войска... кавалер не само на ордени за храброст, но имал и голямото отличие да бъде ординарец на Княз Александър Батемберг.¹

Яко Мошов е мой праядо, баща на дядо ми Моше (Моис) Яков, участник и герой от Балканските войни и дядо на майка ми Тинка Моис Якова.

Тази книга е посветена на тях – български роголюбци, патриоти и евреи.

---

¹ Яко Мошов: Първият евреин-войник и подофицер в българската войска. – В: Възпоменателен сборник: Изпълнен отечествен дълг, посветен на българските евреи, участвали във войните. София: Печ. Т. Т. Драгиев и С-ие, 1939, с. 69.

Дълбокоочимия г-н П. Груев
Видете благословени!

Уви, тая година великият празник на българската просвета за нас, на и за хиляди столичани, мина под знака на сълзи. От ранна зора, както Ви казах на колебена, десетки лъде от еврейски произход окупираха Митрополията ни и въ мое лице търсеха парехата милост, убедени, че ще видят Царя ни на колебена и че му предават тяхната гореща молба, която отзивчивото Царско сърце ще чуе и разбере.

Най-внушителна беше делегацията на двамата раввини, единият от тях г-н Хананелъ, след горещи опити за човъчност и милост, ме помоли, ако наистина е държавна необходимост да вижа повече на Софийския еврей, да изпрося от Негово Величество последна за тях милост да бъдат оставени и погребани въ България, тяхното мило и любимо отечество, добавяйки думити: "ние ниве няма да напуснемъ София".

След колебена взлехити на материалити лъде станаха чести и огромни!

Какво да правя?

На колебена говорих на Министър-Председателя. От него узнахъ, че тая заръка въ една от синогалити еврейти се противопоставили на полицията ни, поради което имало маса арестувани. Казахъ, ако това е тъй, знаеи думити имати: ние отъ София ниве няма да излъсиме се оправдаватъ въ лона смисълъ, следователно ниве, зачитаният на правдата и човъчността, отнамеи възможността да ги ораним и зацитаваме, сплика всичко ходатайство.

Какво се оказана?

Никакво противодействие не е правено на полицията! Дълга тая декларация отъ наши лъде: офицери отъ запад, протестантски пастори и маса православни българи и отъ клетвено гвардени на христони и декрестени еврей...

Тогава?

Чрезъ Васъ, дълбокоочимия г-н П. Груевъ, най-бликия на Царя ни съветникъ и най-добросъзнатия му служителъ, прося отъ Негово Величество милост, отечеста милост за еврейти!

Моего сърце е раздрано! Имахъ и имахъ усѣти, че нѣко страшно иде върху насъ за дѣлата ни къмъ еврейти, които дѣла наистина не сѫ угодни Богу и сѫ вредни намъ.

Крѣвта на невинити вики за отицение. Съветити на беззащитити сѫ оскѣди, който погубва виновити.

" Не гонете да не седете гонени", защото казва Христосъ: "сѫ каквото мѣрка мѣрите и Вамъ ще се мѣри."

Извинете за дързости и да Ви обещокоя сѫ тия редове, които

Писмо на митрополит Стефан до Павел Груев по повод масовото изселване на софийските евреи след заповед от 23 май 1943 г. на правителството (оригиналът е предаден от адвокат Иван Минев на „Яг Вашем“)

ох мнѣкъ одушникъ на неизмѣрна болка.
Богъ да Ви Слагослови! Въ името на Бога Ви моля станете свиде-
тели предъ любими ми Царь на мжката ми, на Солката ми.
Всепреданиятъ Ви смиренъ въ Христа слуга на молитви.
С О Ф И Й С К И Й

Св.св.Кирилъ и Методий 1943 г.

Извинявамъ се за неспособното
ми писмо, писано сърао!

На 24 май 1943 г. софийският митрополит Стефан, дълбоко и искрено разтърсен от заповедта на правителството за изселване на всички софийски евреи от столицата (около 20 000 души), написва следното писмо до началника на царската канцелария Павел Груев с молба до цар Борис III да отмени заповедта, съгласувана и одобрена лично от монарха:

Уви, тази година великият празник на българската просвета и за мен, па и за хиляди столичани, мина под знака на сълзи. От ранна заран, както ви казах на молебена, десетки люде от еврейски произход окупираха Митрополията ми и в мое лице търсеха царската милост, убедени, че ще видят Царя ни на молебена и ще му предам тяхната гореща молба, която отзивчивото Царско сърце ще чуе и разбере.

Най-внушителна беше делегацията на двамата равини, единият от тях г-н Хананел, след горещи апели за човечност и милост, ме замоли, ако наистина е държавна необходимост да няма повече в София евреи, да изпрося от Негово Величество последна за тях милост: да бъдат избити и погребани в България, тяхното мило и любимо отечество, добавяйки думите: „ний живи няма да напуснем София“.

След молебена вълните на изтерзаните люде станаха чести и огромни!

Какво да правя?

На молебена говорих с Министър-председателя (Богдан Филов, бел. авт.). От него узнах, че тази заран в една от синагогите евреите се противопоставили на полицията ни, поради което имало маса арестувани. Казах, ако това е тъй, значи думите им: ние от София живи няма да из-

лезем, се оправдават в лош смисъл, следователно нам, защитниците на правдата и човечността, отнемат възможността да ги браним и защитаваме, [о]става всяко ходатайство.

Какво се оказва?

Никакво противодействие не е правено на полицията! Дължа тая декларация от наши люде: офицери от запаса, протестантски пастори и маса православни българи и от клетвеното твърдение на кръстени и некръстени евреи...

Тогава?

Чрез Вас, дълбокопочитаеми г-н П. Груев, най-близкия на Царя ни съветник и най-добросъвестния му служител, прося от Негово Величество милост, отечест[вен]а милост за евреите!

Моето сърце е раздрано! Имах и имам усет, че нещо страшно иде върху нас за делата ни към евреите, които дали наистина не са угодни Богу и са вредни нам.

Кръвта на невинните вика за отмъщение. Сълзите на беззащитните са океан, който погубва виновните.

„Не гонете, за да не бъдете гонени“, защото казва Христос: „С каквато мярка мерите и Вам ще се мери.“

Извинете за дързостта ми да Ви безпокоя с тия редове, които са малък отдушник на неизмерима болка.

Бог да Ви благослови! В името на Бога Ви моля станете свидетел пред любимия ни Цар на мъката ми, на болката ми.

Всепреданият Ви смирен в Христа слуга на молитви.

МИТРОПОЛИТ СОФИЙСКИЙ

Св. Св. Кирил и Методий 1943 г.

Извинявам се за нескопосното ми писмо, писано бързо!

Как възприемаме холокоста днес

В историята на гоненията на евреите по време на Втората световна война България представлява по-сложен случай, тъй като в границите на българското царство от 40-те години на миналия век евреи са били спасявани, преследвани и унищожавани по едно и също време. Едно от най-парадоксалните съвпадения е, че на 4 март 1943 г. са изпратени на сигурна смърт 4000 евреи², на 9 март са предприети действия за спасяване на 8000, а на следващия ден са „вдигнати“ още 7000³, на свой ред до един унищожени! Това фрапиращо противоречие създава истински хаос от мнения, които обикновено се движат между две крайности: идеализация на факта на спасението до степен на национално героично движение и съответно демонизация на изпращането в газовите камери на Треблинка на 11 343 души. Първата теза, за безусловното спасение, се опитва да забрави депортацията и съответно смъртта на близо 20% от еврейското население в Царство България (заедно с „присъединените територии“), докато втората понякога омаловажава факта на избавлението, в резултат на което са запазени 48 хиляди невинни човешки живота! На всяка една от двете версии са посветени стотици публикации и изследвания, в които едни и същи факти (или подбрана част от тях) са представени според предпочитанията на автора.

---

² 4254 от Беломорската област и 186 от Пирот според отчета на КЕВ за периода 1 ян. – 31 март 1943 г., ЦДА, ф. 190К, оп. 3, а.е. 347, л. 53.

³ 7381 от Битоля, Скопие и Щип, ЦДА, ф. 190К, оп. 3, а.е. 347, л. 53.

Рецепцията в българското общество на събитията от онази епоха е може би един от най-сложните сюжети в националния публичен дискурс (и дори извън него) през последните двайсет години. Търсеният консенсус по отношение на оценката и възприятието, както и в излагането и тълкуването на историческите факти, т.е. на разказите за онава, което се е случило, и онава, което НЕ се е случило, но присъства в тези разкази, пречи да се състави една структурирана история на събитията от 1940 до 1944 година в царска България по отношение на съдбата на нейното еврейско население. В различни версии, нерядко гуаметрално противоположни, за преследванията на евреите хибридно се цитират събития в българската история от същия период: политически, военни, икономически отношения с Германия и Италия, партизанското движение и отношенията със съветска Русия, спецификата на политическите партии и въобще на политическия живот в България, действията на Двореца и на парламента. Те невинаги имат пряко отношение към тъй наречения еврейски въпрос, като най-често са в странична зависимост спрямо него. От така получената амалгама обаче продължават да се фабрикуват както неверни теории и даже митове за „спасението“, така и паралелно с това да се пренебрегват факти и лица с наистина положителна и дори уникална роля в контекста на събитията от 1940 – 1944 година и дори преди тях.

Тук ще се опитам да разгледам някои от най-новите „гледни точки“ и възникналите спрямо тях несъгласия, както и да назова причините за тяхното разпространение и възможните мотиви на определени кръгове да бъдат наложени в обществото спорни, а понякога и неверни тълкувания за спасението на евреите.

Имало ли е холокост в България?

Още самият термин „холокост“ предизвиква у мнозина съпротива, когато става дума за съдбата на евреите в царска България през периода 1940 – 1944 година. В българската историография този термин е внимателно избягван още непосредствено след Девети

септември 1944 г.⁴ Причината е, че веднага след събитията от тази преломна за българската история дата, която слага край на сътрудничеството с нацистка Германия, е изработена версия, политически прагматична и донякъде разбираема, предвид усилията на България да изчисти петното от четиригодишното си съюзничество с Третия райх. Оцеляването на 48 000 евреи в старите предели на Царство България е един от аргументите на българското представителство в опита да наклони везните при преговорите на Парижката конференция от 1947 г., която трябва да определи статута на отделните държави, сътрудничили с Хитлер. Българската делегация, начело с Кимон Георгиев, използва този аргумент (подкрепен с писмо от Консistorията на евреите)⁵, както и участието на България в последната фаза на войната на страната на антихитлеристката коалиция, и получава сравнително благоприятен характер на подписания договор. Думата „холокост“ навлиза в обществено-историческа употреба в България едва след 1989 година, когато заедно с опитите за нов прочит на съвременната българска история се преразглеждат и фактите и обстоятелствата около съдбата и гоненията на евреите.

Трябва да се признае, че понятието „холокост“ внася известно объркване, когато става дума за третирането на евреите в Царство България, тъй като, както вече посочихме⁶, „по едно и също време в пределите на Царство България едни евреи са били спасявани, други – преследвани, а трети – депортирани и унищожени“. Ако се прилага буквалното значение на думата „холокост“ (унищожение чрез пълно изгаряне), то това трагично събитие е сполетяло само и единствено евреите от завзетите от България територии – Македония и част от Северна Гърция. Широкото разбиране на холокоста се възприема обаче като процес, при който етапно се унищожават най-напред еврейските граждански права, след това се отнема еврейската собственост, ликвидира се еврейското културно и архитектурно

⁴ Терминът „холокост“ (от гр. „пълно изгаряне“) е употребен още през 1941 г. спрямо съдбата на евреите, но навлиза в широка употреба едва десет години по-късно. Заедно с него се употребява и терминът „шоа“, дума на иврит, която означава „катастрофа“ – бел. авт.

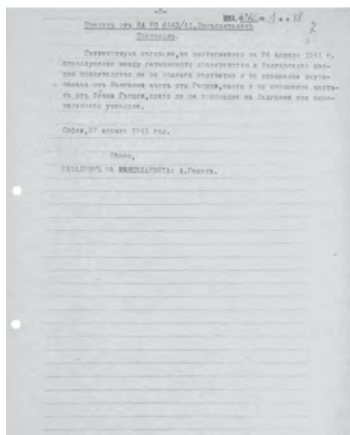
⁵ ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 88, л. 162 – 166.

⁶ Berenbaum, Michael. The Jews in Macedonia during WWII. Skopje: Holocaust Fund of the Jews from Macedonia, 2012.

наследство, а накрая – и самите евреи. Ако ликвидацията е унищожила физически 12 000 от общо 60 000 евреи в пределите на Царство България след 1941 г.⁷, ще рече 20% от общия им брой, то предходните фази на холокоста са били изпитани от цялото еврейско население. Въпреки това обществената и политическата нагласа в българското общество и до днес мълчаливо не се съгласява с употребата на понятието и го възприема като нападка срещу българската гържава. Създаването на Музей на холокоста в Скопие през 2012 г. в памет на 7000 македонски евреи, унищожени в Трeблiнка, се превърна в повод за остри дебати за ролята на българската гържава в този трагичен епизод и дори за изостряне на гържавно-политическите отношения между Република България и Република Северна Македония.

Спасителна терминологична стратегия

Заповеди за окупация на Македония, Сърбия и Гърция (тук и на следващата страница)

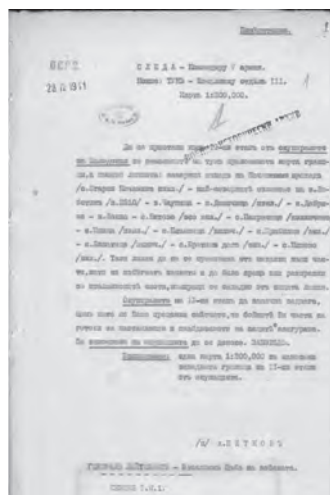
В защита на невинността на българската гържава в тези действия, извършени през 1943 г. от българската администрация, войска и полиция, през последните двайсет години бяха изобретени терминологични защитни средства. Беше създаден терминът „администрирани земи“, който да замени понятието „окупация“, прилаган към политиката на Царство България от 1941 година нататък спрямо части от бивша Югославия (днешна Северна Македония и малка част от Сърбия) и части от Северна Гърция. Тази подмяна буди учудване, като се има предвид, че именно терминът „окупация“ е бил използван на най-високо политиче-

⁷ Често се цитира недобросъвестно протоколът от Конференцията във Ванзее от 20 януари 1942 г., в който броят на евреите в Царство България е указан като 48 000, без да са взети предвид други 12 000 в завзетите от България Македония, Северна Тракия и част от Сърбия. Тази грешка е поправена по искане на правителството на Богдан Филов – бел. авт.

ско равнище в периода 1941 – 1944 г. Така в тронното си слово от октомври 1942 г. цар Борис III отправя похвали и благодарности към „нашите окупационни войски“. Терминът се употребява и във всички военни документи. Например в писмо № 1203 на Министерството на войната от 22 април 1941 г. (строго поверително, Военно-исторически архив), началник-щабът на войската дава нареждане на командира на V армия „Шеста пехотна дивизия да започне съсредоточението си за окупиране на Македония“, като и във всички други гържавни документи от същия период е запазен терминът „окупация“. След завършването на този процес вече се използва и терминът „новоосвободените земи“⁸.

Друг оспорван термин в същия контекст е **депортацията**. Според международните правни норми тя означава насилствено преместване на определени групи население от мястото им на живеене в друга държава, обикновено в места за принудителна изолация. Без съмнение точно това се е случило в пределите на Царство България, когато 7000 евреи от Македония и 4000 от Северна Гърция са били депортирани в Треблинка и Аушвиц.

В изследването на д-р Здравка Кръстева „Правни аспекти на гържавната антиеврейска политика в Царство България (1940 – 1944 г.)“⁹ се доказва не само, че българската държава от посочения период е завзела със сила и с военни средства съответните територии в

⁸ Богдан Филов, отговор на тронното слово на 11 ноември 1941 г. по време на Деветото заседание на Третата извънредна сесия на XXV Обикновено народно събрание.

⁹ Кръстева, Здравка. Правни аспекти на гържавната антиеврейска политика в Царство България (1940 – 1944 г.). Берлин: Екстаз, 2018.

106

МИНИСТЕРСТВО
на
ВЪНШНИТЕ РАБОТИ И НА ИЗПОВЕДАНИЯТА

Шифрована телеграма

Отъ _____ Царската Легация въ БЕРЛИНЪ _____

За _____ Министерството на Външните Работи _____

Изпратена на 27 априлъ 1941 _____ подъ изх. № _____ ? 18.15

Получена на 28 априлъ 1941 _____ подъ вх. № 739 / 8.00

Дадено е нареждане за окупиране съ
наши войски западно отъ Вардара до линията
Битоля-Бродъ-Тетово-Качаникъ. На западъ отъ
тази линия ще вземемъ, следъ като се оттеглятъ
намирацитъ се тамъ италиански войски.

ДРАГАНОВЪ

[Handwritten signature]
28. IV.

Телеграма от Първан Драганов, български пълномощен министър в Берлин, до Министерството на външните работи и изповеданията за окупиране западно от Вардар по линията Битоля – Брод – Тетово – Качаник от българските войски. 27 апр. 1941 г. ЦДА, ф. 176К, оп. 1ш, а.е. 204, л. 106.

Македония и Северна Гърция, но и че единствено български представители са осъществили технически депортацията на около 12 000 евреи, която е довела до тяхното унищожение. И ако в случая с македонските евреи те са били депортирани от територия, „окупирана“ според едни тълкувания (цар Борис III), „освободена“ според втори (Богдан Филов) или „администрирана“ според трети (съвременната политическа лексика), 4000 евреи от Северна Гърция са били депортирани най-напред в старите предели на Царство България (междинни лагери в Горна Джумая, Дупница или в Лом), откъдето след това са били препратени през Австрия в лагерите в окупирана Полша.

Тезата за липсата на вина на българската държава в депортациите на евреи е опровергана научноисторически в много специализирани публикации¹⁰.

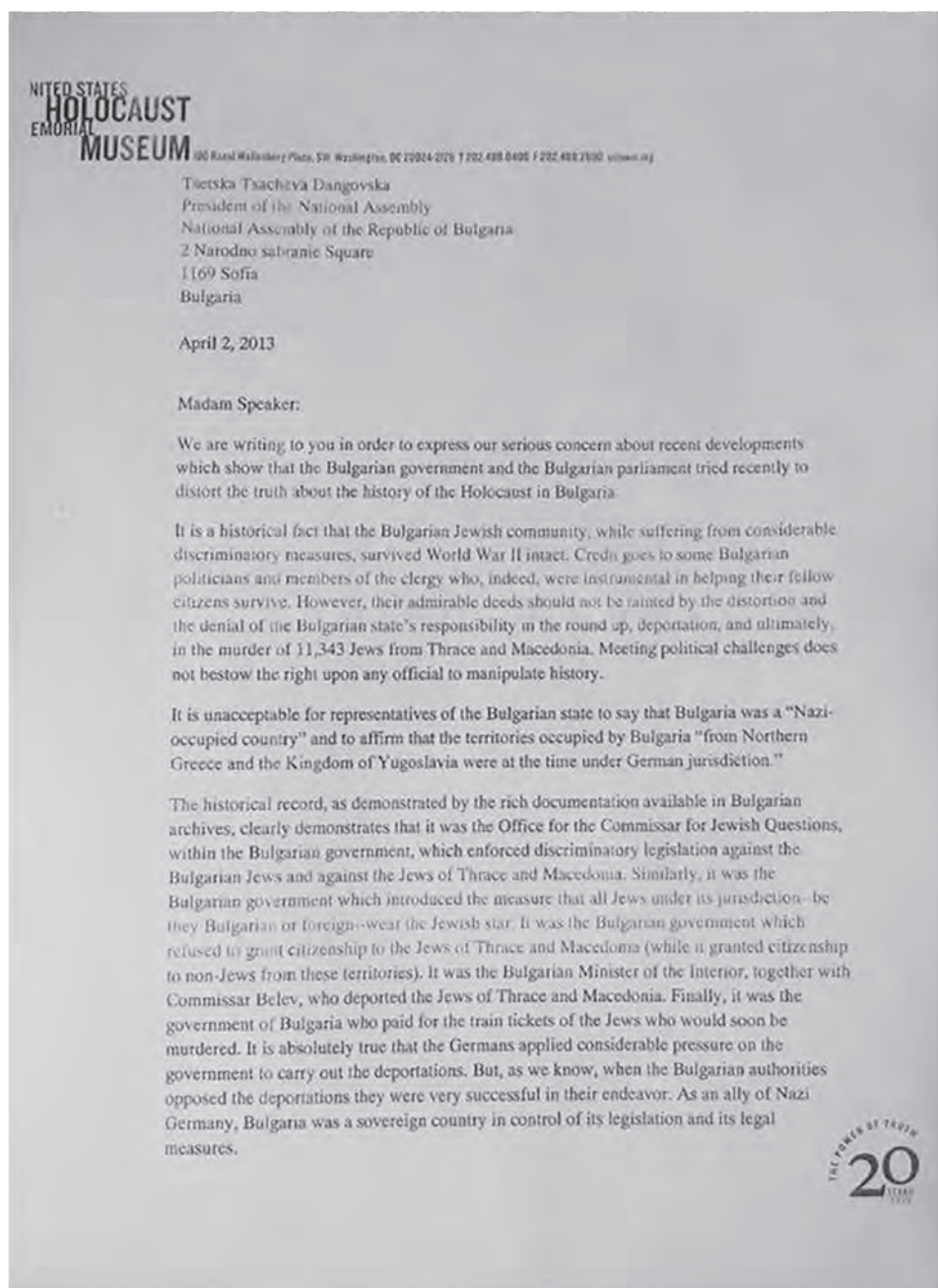
Политиката на отричане продължава обаче да съществува, като дори се изроди през последните двайсетина години в уродливи форми, някои от които добиха известна официалност и поради това ще ги спомена.

- Една от тях е тезата на Дянко Марков, бивш представител на крайно дясната предвоенна организация Съюз на българските национални легиони (Марков е бил осъден след 1944 г. заради профашистка дейност и е прекарал известно време в лагер). През 2000 година той произнесе реч в Народното събрание в качеството си на депутат от СДС, в която заяви, че „депортацията на враждебно население“ (еврейско) от Македония и Северна Гърция от български власти е била законна и не представлява престъпление по смисъла на международното право. Неговото изявление предизвика бурни протести на всички еврейски организации в България и извън нея. Партията СДС се разграничи от неговите тези и декларации, но те продължиха да бъдат защитавани от части от българската десница. Така евродепутатът Андрей Ковачев от партия ГЕРБ

¹⁰ Chary, Frederick. *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940-1944*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1972. – 260 p.

Дубова, Лариса и Георги Чернявский. Опыт беды и выживания. Судба евреев Болгарии в годы Второй мировой войны (Experience of Misfortune and Surviving: The Fate of Bulgarian Jews during World War Two. София: Изд. Проф. Марин Дринов), 2007. – 425 с.

Ragaru, Nadège. *Contrasting Destinies: The Plight of Bulgarian Jews and the Jews in Bulgarian-occupied Greek and Yugoslav Territories during World War Two*. *Encyclopedia of Mass Violence* (2017, March 15), Available from: <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre>

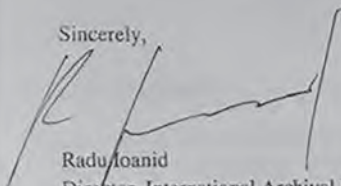

Писмо от Музея на холокоста във Вашингтон до председателката на парламента Цецка Цачева.

The callous and devious attempts to distort the history of Bulgarian Jewry is insulting to the victims of the Holocaust and is damaging to the image of Bulgaria, which, until recently, was perceived as a country which approached correctly the dark shadows of its past.

In accordance with its congressional mission, the United States Holocaust Memorial Museum, a federal agency of the U.S. government, will continue to closely monitor this unfortunate trend. We trust that the new government of Bulgaria will demonstrate a more measured approach in dealing with historical facts, and will not allow itself to be manipulated into following a direction which is detrimental to its reputation.

Sincerely,

Radu Ioanid
Director, International Archival Programs Division
United States Holocaust Memorial Museum

cc: Elie Wiesel, Founding Chairman, United States Holocaust Memorial Museum
Martin Schulz, President of the European Parliament
Senator Benjamin L. Cardin, Co-Chairman, U.S. Helsinki Commission
Philip T. Reeker, Deputy Assistant Secretary for European and Eurasian Affairs
Marcie B. Ries, United States Ambassador to the Republic of Bulgaria
Rabbi Andrew Baker, Director, International Jewish Affairs, American Jewish Committee
Daniel S. Mariaschin, Executive Vice-President, B'nai B'rith International
Abraham H. Foxman, National Director, Anti-Defamation League
Rabbi Abraham Cooper, Associate Dean, Simon Wiesenthal Center

организира през 2014 г. специална сесия в ЕП в чест на Марков, в рамките на която той беше представен като „борец срещу комунизма“. Самият Марков по време на комунизма няма каквато и да било обществена или политическа дейност. Той се включва в политическия живот след 1989 г., когато участва във възстановяването на Съюза на българските национални легиони. Доктрината на Дянко Марков намери подкрепа обаче сред някои публични личности. Нескрити симпатии към Дянко Марков проявиха и политически партии, включително в управлението на страната, като през 2018 година бившият легионер и създател на доктрината за „легалната депортация на враждебното еврейско население“ беше удостоен с официален награден знак на Министерството на отбраната от министър Красимир Каракачанов, представител на крайно дясната партия ВМРО, коалиционен партньор на ГЕРБ в правителството на бившия премиер Бойко Борисов в продължение на 4 години.

- Правителството на ГЕРБ продължи след 2008 г. усилията на партията на бившия български цар Симеон Сакскобургготски за омаловажаване на историческата отговорност и отричането на всякаква вина на царска България за депортацията на 12 000 евреи. Това се изрази не само в лични изявления на бившия премиер Бойко Борисов, на министъра на външните работи Екатерина Захариева и на министъра на отбраната Красимир Каракачанов, членове на неговия кабинет, но и в сериозни материални ресурси за пропагандирането на тази теза (поръчка на книги, статии, изложби, телевизионни предавания, преводи на пропагандни текстове на английски и испански език, организирани турнета в чужбина и др.). Постепенно и с усилие не само на политически органи, но също така на академични институции като БАН, на професори от СУ, НБУ и ВТУ беше наложена тезата за пълното и безусловно спасение на 48 000 евреи в България при участието на всички слоеве на социалната пирамида, като се започне от българския цар Борис III, мина се през министрите на неговото последно правителство, през депутатите и едва след това се стигне и до българския народ.

Освен че тази пирамида беше и остава и досега изцяло обърната погрешно – от основата до върха, тя включва и напълно несъстоя-

телни от историческа гледна точка елементи. Тя е оборена не само от еврейските организации и централите за изследване на холокоста „Яд Вашем“ и Музея на холокоста във Вашингтон, но и от редица научни изследователи в България, Израел, Франция и други в техни публикации и книги.

Съществуват няколко особено **важни фактора за спасението на голяма част от българското еврейско население от „окончателното решение“**.

То е договорено, както се вижда от кореспонденция и документи, запазени в българските архиви, между Богдан Филов и Рибентроп през периода август – септември 1942 г., а именно депортацията на еврейското население от новопридобитите територии, както и от българските земи, подкрепено със съгласието на цар Борис III за 20 000 евреи. Не успява да бъде осъществено поради различни фактори:

- Сравнително ниско ниво на антисемитизъм сред българското население, което дава възможност да бъде оказана помощ на евреите от техни български съграждани.

- Практическа незаинтересованост на голяма част от обществото от „окончателното решение“. Според изследователя на холокоста Арно Лустигер шансовете на евреите за спасение навсякъде в Европа са били обратнопропорционални на нивото на антисемитизъм. Именно поради тази причина хърватските евреи не са били пощадени в условията на остра антисемитска нагласа на хърватското население, докато българските са имали значително по-големи шансове.¹¹

- Голямата интеграция на българското еврейско население в социалния и професионалния живот, което довежда до естествени връзки и съответно до защита от страна на професионални организации с участие на българи и евреи в тях (на занаятчии и търговци, на адвокати, на писатели), които са между първите, реагирали остро срещу Закона за защита на нацията, който лишава техните колеги от професионални права.

- Религиозна търпимост в България, която е довела до нормално съвместно съществуване и дори групески връзки между различни ре-

¹¹ Lustiger, Arno. Rettungswiderstand. Über die Judenretter in Europa während der NS-Zeit. Göttingen: Wallstein Verlag, 2011. – 462 s.

лигиозни групи. Широко известна е ролята на Светия синод на БПЦ, най-последователен защитник на евреите през целия период 1940 – 1944 г., когато нейните водачи не се колебаят не само да защитават евреите, но и да се опълчат срещу инструментите на държавата и срещу самия монарх с произтичащите от това последици.

- Ролята на отделни политици и видни обществени фигури като депутата от мнозинството Димитър Пешев, индустриалеца Атанас Буров, съпругата на бившия министър-председател Петко Каравелов – Екатерина Каравелова, и други, които употребяват без колебание своите връзки и авторитет, за да попречат на депортирането на евреите.

- И не на последно място, активната роля на самите евреи, които благодарение на своята интегрираност разполагат с възможности и средства да влияят, макар и в ограничена степен, на събитията.

Спасение или оцеляване?

Това е само част от войната в терминологията, когато става въпрос за съдбата на евреите от периода 1940 – 1944 г.

Тук споровете са крайни, а позициите на спорещите – непримирими. От една страна, въздига се един национален мит за всеобщо усилие за спасение на евреите. Този мит има обаче един съществен недостатък. А именно – не отговаря на въпроса от кого е трябвало евреите да бъдат спасявани? Възникват и допълнителни противоречия, а именно:

- Законът за защита на нацията е гласуван още през 1940 г., когато България все още не се е присъединила към Оста и практически върху нея не е оказван никакъв натиск. Точно обратното – през септември 1940 г. чрез официален акт под формата на организирани от Берлин преговори между Румъния и България тя придобива от ръцете на нацистка Германия голям териториален подарък – Южна Добруджа. Това е желание, изразено пред германците от българското правителство и подкрепено с лично писмо до Хитлер от бившия цар Фердинанд.

07 Юлий 1940 г.

Ваше Превъзходителство,

Ще разберете с какво въодушевление аз като бивш глава на една страна, която с непоколебима вяръност се е сражавала през Световната война (Първата – б. р.) на страната на съюзната германска армия, и най-вече в качеството си на пруски генерал-фелдмаршал съм следил полета на германския въоръжен народ под гениалното водачество на Ваше Превъзходителство.

С неописуемо задоволство преживях поражението и наказанието на държавите от бившата Антанта, които са били винаги мои смъртни политически врагове и които са донесли толкова нещастия и бедствия на света, особено на малката България. Изказвам на Ваше Превъзходителство моите искрени и най-горещи сърдечни пожелания за невижданите и небивалите в историята дела и успехи на Нашето политическо и военно водачество!

Постигнатите победи, които откриват пътя за мирни договори, ми дават повод да поднеса на Ваше Превъзходителство следните мои мисли за благожелателно проучване. Придобиването на Добруджа бе една от най-важните военни цели на България още през времето на Световната война. Въпреки нейното чисто българско население, Добруджа беше откъсната пак от България по непонятни съображения.

Ще бъде напълно в интереса на традиционните приятелски отношения между България и Германия и в съгласие с национално-политическите идеи на Ваше Превъзходителство, ако тая загубена част от българското тяло бъде върната на България именно от германска ръка, а не от ръката на друга страна, която се стреми да впрегне България в своята кола чрез такова предложение.

Не е нужно да посочвам тук какви последствия за по-нататъшното развитие на Балканите може да има разрешението на този въпрос по един или друг начин. Едно справедливо уреждане на добруджанския въпрос в тоя момент би

могло да бъде в същото време едно лично и морално удовлетворение и едно потвърждение и оправдание на моята тогавашна политика.

От гледище на тогавашното положение на България като център на Балканите в интерес най-вече на сигурността на германския път към изток ще бъде, ако бъдат засилени позициите на България, като ѝ се върнат загубените български области и излаза на Бяло море.

От името на храбрите български войници под моето командване, паднали в Световната война, и от името на тъй тежко пострадалия тогава български народ, който ме счита за единствен виновник за тогавашната катастрофа и за последствията от нея, моля да бъде премахната неправдата, причинена тогава на България от Съглашението!

С искрена вяност – Фердинанд

Хитлер отговаря сърдечно със следното писмо:

Главна квартира на фюрера – 02.08.1940 г.

*До Негово Величество
Цар Фердинанд Български, Кобург*

Ваше Величество,

Много приятелски думи, с които Ваше Величество сте споменали германските успехи, ме радват искрено. Моля Ви поради това приемоте моите горещи благодарности.

За другото съдържание на двете писма на Ваше Величество от 7 Юлий т. г. дължен съм да кажа, че аз винаги съм гледал с особени симпатии на българските ревизионистични претенции. Може би не е далеч времето, когато те ще намерят своето осъществяване.

На Ваше Величество твърде предан, Адолф Хитлер

След подписване на Крайовската спогодба България получава обещание от Берлин по-късно да ѝ бъдат присъдени и други територии, което става през март – април 1941 г., малко след влизането на царството във фашистко-нацистката коалиция.

- Противно на вярването, че германците са настоявали за „прочистване от евреи“ на България, исканията са били по-скоро в обратната посока: правителството на Богдан Филов е започнало през август 1942 година по своя инициатива кореспонденция с Фон Рибентроп за план за „прочистване“ (Jüdenrein), като е заплатило съответната цена за тази акция (100 райхсмарки на депортиран евреин, превозване с БДЖ, транспортно организиране на операцията от Министерството на вътрешните работи, Комисарството по еврейските въпроси, БДЖ и Царското туристическо гружество „Балкан“. Тези средства са били придобити от разпродажба на имуществото на евреите, които сами са заплатили по този начин своето унищожение).

- В България като страна съюзник практически германски войски не е имало (с изключение на онези, преминали през България през 1941 г. в посока към Гърция и приети от българското население и власти радушно и приятелски)¹², а след този транзит германското представителство се е свеждало до малобройни наблюдатели, включително от военното разузнаване на Абвера (Ото Вагнер от Бюро Доктор Делиус, дипломати, както и съветници със специални функции към българските официални власти, например представителят на Гестапо Хофман или специалистът по депортации на евреи, изпратен като консултант-наблюдател от Берлин, Теодор Данекер).

Българската официална политика по отношение на евреите е била не толкова принуда, колкото доброволен синхрон с официалната политика на съюзника – нацистка Германия, а в някои случаи и дори имитационно изпреварваща, както е случая с приемането на Закона за защита на нацията през 1940 г.

Още преди Закона за защита на нацията България имитира законодателството на нацистка Германия. Така през 1936 г. е приета Наредба-закон за борба с венерическите болести¹³, която инкриминира

¹² Реч на Богдан Филов от 11 ноември 1941 г. пред XXV Народно събрание.

¹³ Одобрен с указ № 263/27.06.1936 г. и ПМС № 1, прот. 99/1936, публ. в ДВ, 157/16.7.1936 г.

хомосексуалните, включително със затвор и изпращане на поправителен труд.

Българското общество отдавна се е идентифицирало с тезата „Ние, спасителите“, а реалните факти приема като нападение срещу сакралния мит за уникалност, който често си приписват кръгове без никакво отношение към спасението или оцеляването.

Именно сред тях обаче през последните години са най-големите активисти във фабрикуване на субмитология, която понякога създава откровено неверни интерпретации и факти около историята за спасението/оцеляването. Тук ще приведа няколко примера как става това.

Ролята на Димитър Пешев

Парадоксално е, че дори Димитър Пешев, иконата на спасението, неговият всепризнат шампион и главен герой, признатият за „праведник“ от Държавата Израел още през 1973 г., депутатът дисидент от управляващото мнозинство на цар Борис III и на Богдан Филов, е в известен смисъл жертва в изкривения разказ за съдбата на евреите.

Историографията повтаря при всеки повод неговото писмо от 17 март 1943 г., когато Пешев собственооръчно изписва имената на 42 депутати под текст в защита на евреите, изпратен на министър-председателя и на председателя на Народното събрание. Доколко тази негова намеса има значение за бурните събития от началото на март е от голямо съмнение, като се вземат предвид датата на писмото и фактите около него. А именно, че евреите от Северна Гърция са „събрани“ и вече подкарани на 4 март, на 9 март македонските евреи също са прибрани в складовете на Метропол в Скопие, за да потеглят до края на март с три транспорта на БДЖ за Треблинка, а след протести на гражданството в Кюстендил и Пловдив планираната за 10 март депортация на 8000 евреи е отложена за неопределено време. Защо е било необходимо тогава на Димитър Пешев да пише спешно алармиращо писмо на 17 март, ако, както разказва митът за спасението, то вече се е състояло с отложената депортация на 10 март (Пешев се застъпва само за евреите в старите

граница на Царство България)? Освен това жестът на Пешев остава неизвестен за българската общественост, тъй като на писмото не е дадена никаква гласност и самият Пешев успява да го прочете от трибуната на Народното събрание едва на 26 декември 1943 г.

Отговорът е в контекста на цялостния ангажимент на Пешев към българската еврейска общност. Този ангажимент далеч не се изчерпва с неговото писмо, което всъщност доказва, че той ни най-малко не се е заблуждавал в намеренията на българската гържава и изобщо не е смятал, че спасението вече се е състояло. Както и други либерални юристи (например главният прокурор Асен Голубов, който още през 1933 г. иска присъди за членове на фашистката организация „Родна защита“, по-късно преименувана в Съюз на българските национални легиони, като включва в обвинението и „актове на антисемитизъм“),¹⁴ Димитър Пешев последователно отстоява подобни позиции. Най-напред като министър на правосъдието (1935 – 1936), а след това и като адвокат. В това си качество той е защитник по делото за клевета през 1936 г. на влиятелния тютюнопроизводител и финансист от еврейски произход Жак Асеов, собственик на най-голямата българска тютюнева компания „Балкантабак“, срещу притежателя на дребния дупнишки вестник „Полет“ Янаки Почеканов. Насърчаван от група радикални десни антисемити, Почеканов води през 1935 г. истинска компроматна война срещу Асеов, не жалейки антисемитски аргументи. Асеов завежда срещу него дело за клевета. На състоялия се шумен процес Пешев изрично подчертава антисемитския характер на кампанията срещу Асеов, който спечелва делото и осъжда Почеканов. Този процес релефно очертава два лагера: на обща група от крайнодесни и крайнолеви елементи (Почеканов е комунист), които не се стесняват от антисемитска риторика, и на една либерална прослойка от индустриалци и обществени лица, начело на които е Димитър Пешев, за които антисемитизмът е недопустимо деяние и начин на поведение.

¹⁴ Асен Голубов е обвинител по делото на трима членове на „Родна защита“, крайнодесна, антисемитска организация през 30-те години на XX век, които през 1932 г. отвличат трима видни евреи с цел малтретиране и искане на откуп. Заловени, те са дадени под съд за бандитизъм и в мотивите на присъдите им за първи път в българското законодателство е включено и обвинение в антисемитизъм. Партията е разтурена през 1934 г., но скоро след това нейните активисти създават Съюз на българските национални легиони и членовете масово се вливат в Легиона – бел. авт.

Друг ярък епизод е неговото лично противопоставяне през октомври 1942 година на внесеното в Народното събрание лично от цар Борис III предложение за извънредни мерки по Закона против спекулата с недвижими имоти. Димитър Пешев пожелава да участва в съставянето на отговор на тронното слово на царя, чрез който фактически народните представители трябва да утвърдят тези мерки. В Държавната агенция на архивите е запазен оригинален текст на подготвената от мнозинството подкрепа на царското предложение, върху който на много места Пешев е нанесъл ръкописно своите забележки и поправки.¹⁵ Той изразява твърда позиция, че такива мерки са излишни, тъй като действащото законодателство е предвидило защита от спекулантите, като не скрива опасението си, че предложението на царя ще бъде директно насочено срещу евреите. Въпреки неговата намеса предложението е прието от царското мнозинство. В резултат още в началото на ноември 1942 година са извършени първите арести на видни еврейски индустриалци, а само месеци по-късно някои от тях са осъдени с тежки присъди, включително смъртни.

Поради съществуваща избирателност на историческите факти, свързани в случая с Пешев, и цитиране само на неговото известно писмо за обществото остава скрита цялостната картина на неговата съпротива, резултат на последователното му поведение през периода 1933 – 1943 г. срещу възвръщането на фашизма в България. Най-вероятна причина за това е умисълът, от една страна, да се прикрие ролята на царя в гоненията на евреите, произволно и необосновано поставян от известни кръгове на върха на пирамидата на спасението, както и от друга – Пешев да бъде представян винаги и изключително като жертва на комунистическата диктатура (загължително се изтъква фактът, че е бил съден от Народен съд), но никога като либерален опонент на авторитарния пронацистки режим на правителството на Богдан Филов.

---

¹⁵ ЦДА, ф. 1335К, оп.1, а.е. 91.

Леа Коен
Спасение, гонения и холокост в царска България (1940 – 1944)

Отговорен редактор *Виктория Бисерова*
Редактор *Полина Стоянова*
Консултант *Иванка Гезенко*, Държавна агенция „Архиви“
Дизайн на корицата *Яна Аргиропулос*
Коректор *Цвета Нинкова*
Прегпечат *Яна Аргиропулос*

Българска. Първо издание.
Формат 70x100/16
Печатни коли 17,5
ISBN 978-619-164-477-3

Издава

enthusiast

Запазена марка
на „Алто комюникейшънс енд пбблишинг“ ООД
София, бул. „Васил Левски“ №31
тел. 02/ 943 87 16
e-mail: office@enthusiast.bg

Книгите на „Ентусиаст“ може да закупите от
www.enthusiast.bg

Печат АЛИАНС ПРИНТ

Господин министър Председателя

Копие Господин министър Гавровски

Отъ името на Счетоводителската колегия граде извъ качеството си вейтъ Председателя изказватъ сърдечна благодарностъ за инволно пръведената противоеврейска акция по изселванието на истинските на ни и стопански вредители Державитъ. Вътъ народъ е съ Васъ № 12

Председател

Handwritten signature: Димитър Димитров

Автор на 12 романа, на две изследователски книги от българската история, Леа Коен разказва увлекателно за събитията, личностите и идеите на една мрачна епоха, която продължава да Вълнува и да поставя въпроси пред българското общество и днес.

- Имало ли е холокост в България;
- Нормативна уредба за узаконяване на гоненията;
- Ролята на цар Борис III;
- Жените и свидетелските им разкази;
- Спасение или оцеляване;
- Приносът на Българската православна църква за спасението.

Книгата е резултат от 20-годишни проучвания и стъпва на документи, свидетелства, писма.